

відносин, що має відповідне законодавче забезпечення (Земельний кодекс України, Закон України «Про охорону земель», Закон України «Про землеустрій»), достатньою мірою вирішується проблема реабілітації деградованих і малопродуктивних орних земель шляхом розроблення і реалізації регіональної програми використання й охорони земельних ресурсів та проектів землеустрою щодо консервації земель.

2. Запропоновані напрями і обсяги використання деградованих і малопродуктивних орних земель регіону вносять суттєві зміни в структуру земельного фонду регіону, а саме — зниження розораності території та збільшення лісистості і площі природних кормових угідь, що забезпечує формування збалансованого природокористування.

3. Заліснення як захід загальнодержавного значення рекомендується здійснювати за кошти, що надходять від втрат лісгосподарського та сільськогосподарського виробництва, а залуження — за кошти зацікавлених землевласників і землекористувачів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Земельний кодекс України: прийнятий 25 жовт. 2001 р. за №2768-III // Відом. ВР України (ВВР). — 2002. — №3-4. — С. 27.
2. Закон України «Про охорону земель»: прийнятий 19 червня 2003 р. за № 962-IV // Відом. ВР України (ВВР). — 2003. — № 36. — С. 349.
3. Добряк Д.С. Класифікація сільськогосподарських земель як наукова передумова їх екологічнобезпечного використання. — 2-ге вид. допов. / Д.С. Добряк, О.П. Канаш, Д.І. Бабміндра, І.А. Розумний. — К.: Урожай, 2009. — 464 с.
4. Добряк Д.С. Методичні рекомендації щодо механізму виведення з господарського обігу земель, що підлягають консервації / Д.С. Добряк, В.В. Кулініч, О.П. Канаш та ін. — К.: Урожай, 2005. — 80 с.
5. Корчинська О.А. Організаційно-економічне регулювання розширеного відтворення родючості ґрунтів / О.А. Корчинська. — К.: ННЦ «ІАЕ», 2015. — 388 с.
6. Матеріали круглого столу «Землеустрій — основа державної земельної політики України». Землевпор. вісн. — 2006. — №1. — С. 2–24.
7. Статистичний щорічник Сумської області за 2014 р. — Головне управління статистики Сумської області. — 540 с.

УДК 504.064.2

СИСТЕМНА ОЦІНКА РЕКРЕАЦІЙНОГО ЗЕМЛЕГОСПОДАРЮВАННЯ У МЕХАНІЗМІ ЕКОСИСТЕМНОГО УПРАВЛІННЯ ПРИРОДООХОРОННИМИ ТЕРИТОРІЯМИ

Є.В. Мішенін

*доктор економічних наук, професор
професор кафедри теоретичної та прикладної економіки*

Н.В. Мішеніна

*кандидат економічних наук, доцент
доцент кафедри економіки та бізнес-адміністрування*

Сумський державний університет

І.Є. Ярова

*кандидат економічних наук, доцент
доцент кафедри економіки*

Сумський національний аграрний університет

Подано основні теоретико-методичні положення системного еколого-економічного оцінювання земель рекреаційного призначення в системі управління природоохоронними територіями.

Ключові слова: *землі рекреаційного призначення, системна оцінка, еколого-економічне оцінювання, природний капітал, особа, що приймає рішення.*

За сучасного стану розвитку природо-господарювання Україна володіє значним природно-ресурсним потенціалом, унікальними оздоровчо-рекреаційними ресурсами, а також цінним природно-заповідним фондом. Так, за

даними Державного земельного кадастру України станом на 01.01.2012 р., площа земель, які використовуються для відпочинку, становила 745,4 тис. га, або 1,2% загальної площі території країни. Потенційні ж рекреаційні території в

Україні (без радіаційного забруднення) становлять 12,8% її площі. Ці території сконцентровані переважно в Карпатському, Подільському, Поліському та Причорноморському регіонах країни [1]. Національний природно-заповідний фонд розглядається як складова частина світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною. Він включає 6100 територій та об'єктів земельною площею 1412,8 тис. га (2,34% території України) [2].

Усе це свідчить про можливість подальшого освоєння та використання земель рекреаційного призначення, формування регіональних рекреаційних систем із залученням земель природно-заповідного фонду. Разом з тим це передумова для активного розвитку ринкових відносин у сфері рекреаційного природогосподарювання, оскільки різноманітність і неповторність природно-ресурсного потенціалу формує можливість отримати конкурентні переваги при використанні окремих рекреаційних ресурсів, що забезпечуватиме високий попит і ціни на них [3]. Сукупність, незвичні поєднання та унікальні комплекси природно-рекреаційних ресурсів є важливим елементом атрактивності для туристів, визначають обсяг і напрями туристичних потоків і, в кінцевому рахунку, обсяги «виробництва» рекреаційних послуг [4].

Уже достатньо добре розроблені і широко використовуються методи економічної (вартісної) оцінки окремих видів природних ресурсів, які залучені в господарський обіг та рекреаційну діяльність і мають добре розвинуті ринки. Але не всі природні рекреаційні ресурси мають ринкові ціни (вільні, суспільні екологічні блага), хоча вони використовуються у сфері рекреаційного природокористування і впливають на стан здоров'я людини, естетику та гармонію відпочинку. Крім того, кожен вид рекреаційного ресурсу не існує сам по собі, окремо від інших компонентів природного середовища (земля, водний об'єкт, лісові насадження, водно-болотні угіддя та ін.), і його використання по-різному відображається на стані всієї сукупності ресурсів (у тому числі, й тих які не мають ринкових цін). Таким чином, цінність рекреаційного природного капіталу в цілому змінюється. Слід оцінювати всі складові природного капіталу рекреаційних територій. Так, природоохоронна і природовідновлювана діяльність є визначальною складовою рекреаційного землегосподарювання.

Таким чином, проблема комплексного системного оцінювання природного капіталу актуальна для рекреаційного землегосподарювання, оскільки необхідно по можливості повніше

оцінювати всі його складові для формування обґрунтованих рішень у механізмі управління природоохоронними територіями.

Пріоритетні напрями та механізми підвищення ефективності рекреаційного землекористування окреслили фахівці багатьох наукових шкіл [4–8]. Однак практично немає вітчизняних досліджень щодо системної оцінки рекреаційного землегосподарювання в механізмі управління природоохоронними територіями. Наша стаття є посильним вкладом у цю сферу діяльності.

У районах розвитку рекреаційного землегосподарювання виникають такі суперечливі, але взаємопов'язані завдання: можливість задоволення потреб у рекреаційних послугах різного виду, можливість охорони навколишнього природного середовища від екодеструктивних чинників та можливість забезпечення динамічної рівноваги між техногенними та природними елементами для забезпечення найкращих умов і можливостей для оздоровчого відпочинку населення. З цих позицій території, перш ніж стати об'єктом рекреаційного землекористування, неодноразово мають підлягати оцінюванню, яке має визначити регіональну та ринкову ефективність «виробництва» рекреаційних послуг.

Структура системної оцінки рекреаційного землекористування, а саме — горизонтальний її зріз, безумовно, передбачає економічне, соціальне та екологічне оцінювання та різні їх поєднання, так звані сукупні оцінки. Такі сукупні оцінки одночасно визначають зв'язки регіональної природно-господарської системи [9]: соціально-економічні — безпосередні зв'язки у сфері суспільного виробництва; економіко-екологічні — вплив природних ресурсів на умови суспільного виробництва; еколого-економічні — природокористування та інші види впливу господарської діяльності на навколишнє природне середовище; еколого-соціальні — безпосередній вплив населення на навколишнє природне середовище. При цьому прямими зв'язками є еколого-економічні та еколого-соціальні, які відображають вплив на навколишнє природне середовище. Обернені зв'язки (економіко-екологічні та соціально-екологічні) характеризують вплив змін параметрів стану навколишнього середовища на суспільне виробництво та населення (зокрема, рекреантів) [10].

Слід зробити акцент на тому, що формування та розвиток природоохоронних територій є основним напрямом державної екологічної політики у сфері охорони і збереження навколишнього природного середовища. *Основні цілі екосистемного управління природоохоронними територіями в контексті забезпечення*

збалансованого рекреаційного землегосподарювання:

- збереження в природному стані унікальних і типових природно-ресурсних комплексів (систем) у певній географічній зоні, а також природної динаміки їхнього розвитку (природного відновлення, відтворення, саморегуляції та ін.);
- збалансоване використання екосистемних послуг природних територіальних систем (природно-ресурсних комплексів);
- оптимальна підтримка гомеостазу біогеоценозів на основі просторово-часової збалансованості їхніх компонентів;
- підтримання регіональної екологічної рівноваги шляхом формування, за участю природоохоронних територій, екологічних мереж різного ієрархічного рівня;
- відтворення корінних фітоценозів і фауністичних природних комплексів;
- всеохоплююче збереження генофонду рослинного та тваринного світу як основи біологічного різноманіття;
- всемірне розширення міжнародного співробітництва у сфері природоохоронних відносин;
- широка участь громадськості в справі охорони і збереження навколишнього природного середовища.

Реалізація тих чи інших напрямів збалансованого рекреаційного землегосподарювання в системі (механізмі) управління природоохоронними територіями потребує системної оцінки земель рекреаційного призначення. Процедура оціночних робіт представлена на рис. 1. Оцінка на будь-якій стадії починається з формування найбільш раціональної стратегії рекреаційного землегосподарювання. Формування стратегії рекреаційного господарювання здійснює особа, що приймає рішення (ОПР) і яка має певні цільові установки, забезпечена набором ціннісних критеріїв та інституціональних правових регламентацій, через які вона представляє державні (регіональні), соціально-економічні та еколого-економічні інтереси. На різних етапах оцінки роль ОПР по формуванню та вибору сценаріїв розвитку може належати різним по ієрархії окремим особам або колективам (у межах певних підрозділів інституціональних установ).

У сценарії задаються можливі варіанти надання рекреаційно-туристичних оздоровчо-рекреаційних послуг з використанням природоохоронних інноваційних технологій. Варто визначити розміри порушень природних екосистем, обсяги забруднення, а також закономірності розподілу та динаміка змін. За наявності в районі рекреаційного землегоспода-

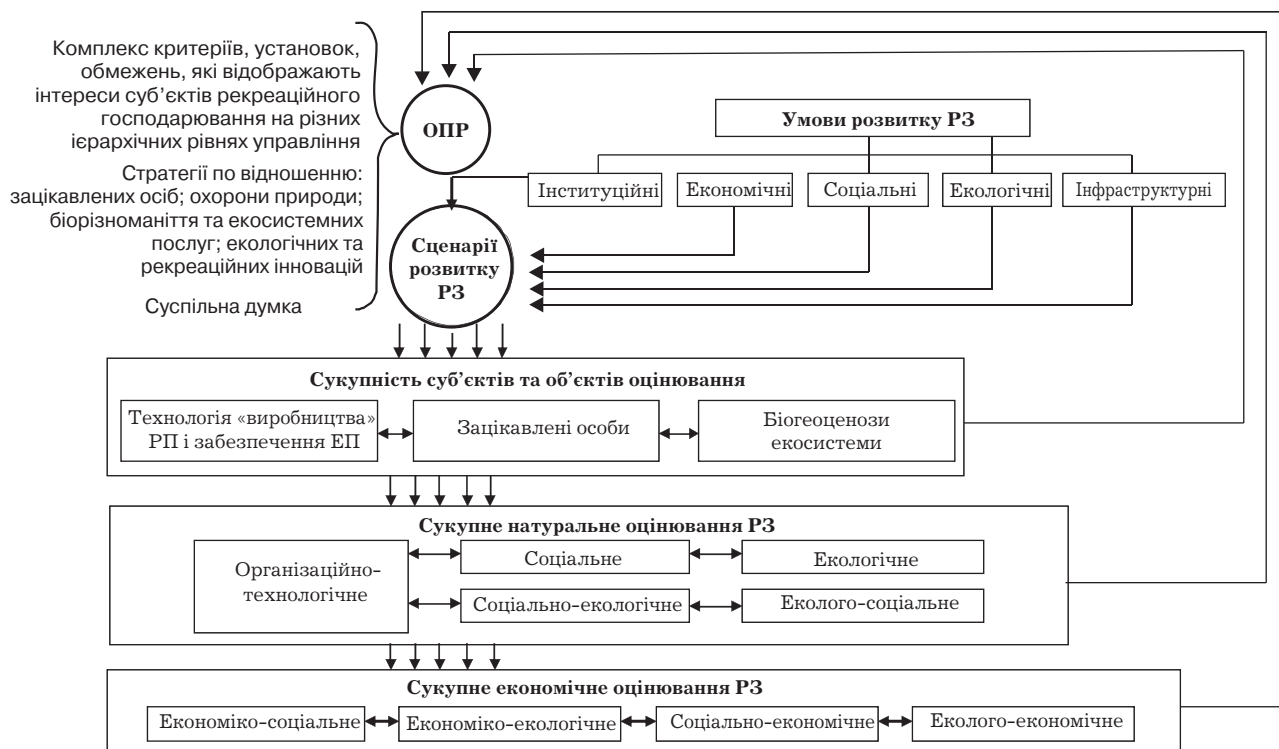

Рис 1. Схема системної оцінки рекреаційного землегосподарювання (РЗ): РП — рекреаційні послуги, ЕП — екосистемні послуги (розроблено І.Є. Яровою з урахуванням [9])

рювання видів біоти, які охороняються, ступінь антропогенного впливу на них не повинен перевищувати гранично допустимих екологічних навантажень.

Слід акцентувати на тому, що ступінь антропогенного впливу є основним критерієм прийнятності або неприйнятності цього варіанта сценарію розвитку збалансованого рекреаційного землегосподарювання. Екологічними обмеженнями в системі рекреаційного природогосподарювання може бути асиміляційний потенціал рекреаційної території.

Економічний аспект — найважливіша, інтегрована складова всієї системи оцінки рекреаційного землегосподарювання. Від результатів економічної оцінки значною мірою залежать подальші дії особи, яка приймає рішення щодо стратегії рекреаційного землегосподарювання. Така роль економічної оцінки зумовлює обґрунтування методу її проведення та вибір відповідних критеріальних показників.

Удосконалення організаційно-економічного механізму управління природоохоронними територіями, в тому числі землями рекреаційного призначення, шляхом застосування економічних методів, передбачає широке застосування вартісних оцінок природного капіталу в різних його інтерпретаціях [11–14].

Капітал — це активи, які мають потенціал генерування потоків вигод та користостей у майбутньому. До *рекреаційного природного капіталу* належать об'єкти природного походження, які забезпечують довгострокову економічну продуктивність у рекреаційно-туристичній та оздоровчо-рекреаційних сферах, забезпечують соціо-еколого-економічний добробут суспільства, господарських суб'єктів та окремих громадян.

За аналогією з фінансовим капіталом, природний капітал вимірюється за допомогою показників його запасів та потоків, виражених, як правило, у фізичних одиницях (значення показників запасів та потоків природного капіталу можна виражати в грошових одиницях через добуток ціни одиниці ресурсу та його кількості, але така процедура часто є проблематичною через недосконалість ресурсних ринків і як наслідок — спотворені ціни). Таким чином, слід коригувати ринкові ціни з тим, щоб вони відображали дійсні альтернативні витрати використання ресурсів для суспільства. Щоправда, розміри такого коригування важко визначити через багато протиріч [15].

Для ринкового оцінювання природного капіталу враховують сукупність «природних активів», які надають суспільству ресурси (природні, мінеральні, енергетичні, водні, біологічні, ґрунтові та ін.), та екосистемні послуги,

використання яких приводить до отримання економічних і соціальних вигод виробництва та суспільства в цілому.

Показники оцінки стану природного капіталу поділяють на три групи: 1) показники економічної оцінки природних ресурсів; 2) показники економічної оцінки екосистемних послуг; 3) показники оцінки економічного збитку від антропогенної зміни стану навколишнього природного середовища (екосистем).

Аналіз існуючих методів економічної оцінки природних ресурсів дає змогу зробити висновки, що найбільше завдання комплексного та системної оцінки рекреаційного природного капіталу відповідає *концепція загальної економічної цінності (вартості)* (ЗЕЦ), згідно з якою оцінюються різні вигоди як з використанням, так і невикористанням ресурсів та послуг навколишнього природного середовища [16, с. 22; 17; 18].

Загальну економічну цінність (вартість) природного капіталу рекреаційного землегосподарювання розраховують так:

$$\text{ЗЕЦ} = \text{Вартість використання (пряма} + \text{непряма)} + \text{Вартість невикористання (Відкладеної альтернативи} + \text{Існування} + \text{Спадщина)}.$$

Цінність/вартість зумовлена прямим фактичним використанням екологічних послуг і природних ресурсів (direct use value). Її вимірюють через дохід, отриманий від використання природних ресурсів та екосистемних послуг (наприклад, від побічного лісокористування, використання мисливських угідь та ін.).

Цінність/вартість від непрямого використання (indirect use value). Вимірюють через додаткові доходи, одержувані від використання елементів навколишнього природного середовища (наприклад, від надання рекреаційних послуг, підвищеного еколого-естетичного комфорту та ін.).

Цінність/вартість відкладеної альтернативи (option value) — зумовлена можливістю вилучення прямої або непрямої вигоди від майбутнього використання екосистемних послуг і рекреаційних природних ресурсів. Вимірюється через готовність платити за збереження елементів навколишнього природного середовища з метою їх використання в майбутньому.

Цінність/вартість існування (existence value) — зумовлена фактом задоволення існуванням чистого, різноманітного та продуктивного навколишнього природного середовища.

Цінність/вартість спадщини (успадкування) (request value) — зумовлена фактом задоволення від того, що нащадки матимуть такі самі можливості в сенсі екосистемних по-

слуг. Визначається через готовність платити за сприятливе навколишнє природне середовище для майбутніх поколінь.

Особливістю рекреаційного природного капіталу є наявність у його складі значної кількості екосистемних благ, які безпосередньо в явному вигляді не беруть участі в господарському обороті і не мають грошової оцінки. Переваги представленого підходу полягають у тому, що він дає змогу оцінювати екосистемні послуги рекреаційного природогосподарювання, які не вимірюються прямо в грошовій формі в системі ринкових відносин.

Загальний збиток від порушення (деградації) біогеоценозів у системі рекреаційного землекористування складається з часткових збитків відповідно до складових природно-територіальних комплексів, ландшафтів (лісових, водних, агролісових біогеоценозів та ін.). Еколого-економічну оцінку збитку від порушення біогеоценозу в системі рекреаційного землегосподарювання (Y_{e-e}^S) можна визначити за такою формулою:

$$Y_{e-e}^S = \sum_{i=1}^T \sum_i^n Y_i^t \frac{Z_i^t}{(1+E)^t}, \quad (1)$$

де Y_i^t — натуральний збиток від зниження продуктивності, погіршення функціонального стану та зменшення обсягу екосистемних послуг i -того елемента біогеоценозу, який використовується в t -тий період часу; Z_i^t — економічна цінність i -того елемента біогеоценозу в t -тий період часу; E — коефіцієнт урахування фактора часу; $t = 1, 2, \dots, T$ — період часу від початку деградації біогеоценозу до його закінчення та відновлення.

При проведенні еколого-економічної оцінки також необхідно враховувати резистентність природних рекреаційних систем (асиміляційний потенціал) та здатність їх до самоочищення, самовідновлення.

Еколого-соціальна оцінка характеризується якісними показниками, оскільки дуже складно кількісно оцінити, наприклад, погіршення комфортності відпочинку або зниження естетичної цінності агроландшафту [9, с. 31]. У цьому випадку еколого-соціальну оцінку збитку Y_{c-e}^S можна визначити так:

$$Y_{c-e}^S = \sum_{i=1}^n m_i (C_{1i}^i - C_{2i}^i), \quad (2)$$

де m_i — i -тий елемент біогеоценозу, виду екосистеми або ландшафту; C_{1i} , C_{2i} — відповідно соціальна або екологічна (соціально-екологічна) цінність i -того елемента до та після антропогенної зміни.

Існує методологічна позиція, згідно з якою еколого-економічній оцінці повинні підлягати тільки ті елементи біогеоценозу, екосистеми, які є широко розповсюдженими або відновлюваними. Ті складові екосистем, які мають унікальний характер (релікти, ендеміки та ін.) або призначені для збереження генофонду, еколого-економічній оцінці не підлягають, вони просто повинні бути збережені в межах природоохоронних територій [9, с. 31]. Але слід визначити витрати на їхнє збереження в межах природно-господарських систем (комплексів). У механізмі управління природоохоронними територіями важливо формувати мотиваційні системи щодо збереження унікальних, рідкісних екосистемних утворень.

Для формування (обґрунтування) сценарію розвитку рекреаційного землегосподарювання (наприклад, у межах агроландшафтного землегосподарювання) слід застосовувати методи евристичного прогнозування (метод експертних оцінок, метод колективної генерації ідей та ін.). Після визначення сценарію розвитку рекреаційного землегосподарювання в межах природоохоронних територій встановлюють ієрархію проблем і створюють дерево цілей. Потім стосовно цього сценарію моделюють підсистеми імітаційної моделі, тобто для кожної підсистеми формують конкретну методологічну модель. Це загальна схема оцінки. Її залежно від спеціалізації, специфіки рекреаційного землегосподарювання можна більш-менш деталізувати. Виходячи з цього, вибирають критерії й методи системної оцінки рекреаційного землегосподарювання.

Основними домінуючими стратегіями у сфері рекреаційного землегосподарювання можуть бути:

- ігнорування необхідності управління збалансованим рекреаційним природогосподарюванням;
- нейтралізація та пом'якшення негативного впливу на природно-рекреаційні об'єкти;
- підтримка функціонування природних екосистем та запобігання їхній деградації;
- компенсація нанесеної шкоди природним екосистемам та їх рекреаційним послугам;
- раціональне використання впливу на екосистемні послуги;
- відновлення та створення передумов для формування нових екосистемних послуг [19].

ВИСНОВОК

Комплексна та системна оцінка рекреаційного землегосподарювання на основі застосування методології природного капіталу та концепції загальної економічної цінності (вартості) має стати ефективним важелем у

ринково орієнтованому механізмі управління природоохоронними територіями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Полякова І.В. Екологізація управління територіями зі статусом обмеженого використання: дис... канд. екон. наук: 08.00.06 / І.В. Полякова. — Одеса, 2013 — 216 с.
2. Карбівничий О.П. Організаційно-економічне забезпечення ефективного управління природоохоронними територіями: дис... канд. екон. наук: 08.00.06 / О.П. Карбівничий. — К., 2014. — 198 с.
3. Черчик Л.М. Маркетинг рекреаційних територій: теорія, методологія, практика. — Луцьк: РВВ Луцьк. держ. техніч. ун-ту, 2006. — 136 с.
4. Мишулина С.И. К вопросу об экономической оценке природного капитала региона рекреационно-туристической специализации / С.И. Мишулина // Современные проблемы сервиса и туризма. — 2008. — № 3. — С. 65–70.
5. Андреева Н.М. Екологізація інвестиційної діяльності в умовах трансформації рекреаційно-туристичної галузі України / Н.М. Андреева, О.В. Полянничко // Вісн. ОНУ ім. Мечникова. — 2014. — Т. 19. — Вип. 2/5. — С. 8–12.
6. Воробйова О.А. Проблеми природокористування та стану розвитку в рекреаційно-туристичній сфері / О.А. Воробйова, І.М. Дишловий, С.К. Харічков: монографія. — Одеса: ІПРЕЕД НААН України, 2009. — 374 с.
7. Екологічний менеджмент та аудит рекреаційних територій (концептуальні засади та організаційні механізми): монографія / За ред. д.е.н. Т.П. Галушкіної. — Одеса: Вид-во ТОВ «ІНВАЦ». — 2006. — 184 с.
8. Хвесик М.А. Інституціональна модель природокористування в умовах глобальних викликів: монографія / М.А. Хвесик, В.А. Голян. — К.: Кондор, 2017. — 480 с.
9. Пахомов В.П. Оценка минеральных ресурсов в районах нового хозяйственного освоения (экономический, экологический и социальный аспекты) / В.П. Пахомов. — М.: Наука, 1989. — 102 с.
10. Блауберг Н.В. Становление и сущность системного подхода / Н.В. Блауберг, Э.Г. Юдин. — М.: Наука, 1973. — 256 с.
11. Бобылев С.Н. «Зеленая» экономика и модернизация. Эколого-экономические основы устойчивого развития / С.Н. Бобылев, В.М. Захаров // На пути к устойчивому развитию России. — 2012. — № 60. — 90 с.
12. Глазырина И.П. Природный капитал в экономике переходного периода / И.П. Глазырина — М.: НИА — Природа, РЭФИА, 2001. — 204 с.
13. Мішенін Є.В. Економіка екосистемних послуг: теоретико-методологічні основи / Є.В. Мішенін, Н.В. Дегтярь // Маркетинг і менеджмент інновацій. — 2015. — № 2. — С. 243–257.
14. Неверов А.В. Природный капитал в системе устойчивого развития / А.В. Неверов, И.П. Деряга // Белорус. экономич. журн. — 2005. — № 1. — С. 121–132.
15. Мішенін Є.В. Соціально-економічні та фінансові проблеми сталого сільського розвитку: монографія / Є.В. Мішенін, Р.П. Косодій, В.М. Бутенко / за заг. ред. д.е.н., проф. Є.В. Мішеніна. — Суми: ВВП «Мрія-1» ЛТД, 2011. — 310 с.
16. Экономическое значение природных ресурсов: соображения для реформаторов в странах Восточной Европы, Кавказа и Центральной Азии. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.oecd.org>
17. Загвойська Л.Д. Теоретичні підходи до визначення економічної вартості лісових екосистем: вигоди перетворення чистих деревостанів у мішані / Л.Д. Загвойська. — Наук. пр. Лісівничої академії наук України: Зб. наук. пр. — Львів: ТзОВ «Фірма «Камула». — 2014. — Вип. 12. — С. 201–209.
18. Подходы к определению экономической ценности природных ресурсов и услуг. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://helpiks.osg/6-145.html>.
19. Мішенін Є.В. Стратегічні орієнтири в управлінні екосистемними послугами водно-болотних угідь / Є.В. Мішенін, Н.В. Дегтярь // Механізм регулювання економіки. — 2016. — № 1. — С. 32–41.